

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**MALİYYƏ HESABATININ BEYNƏLXALQ
STANDARTLARININ TƏTBİQİ ŞƏRAİTİNDƏ QİYMƏTLİ
KAĞIZLARIN UÇOTU VƏ TƏHLİLİ PROBLEMLƏRİ**

İxtisas: 5303.01-“Mühasibat uçotu”
Elm sahəsi: İqtisad elmləri
İddiaçı: **Əfsanə Bəbirova Quliyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2024

Dissertasiya işi – Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
“Maliyyə və audit” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

iqtisad elmləri doktoru, professor
Sifariz Mirzəxan oğlu Səbzəliyev

Rəsmi opponentlər:

iqtisad elmləri doktoru, professor
Cəmilə Bayramalı qızı Namazova

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Adilə Firdovsi qızı Məmmədova

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mirdaməd Həsən oğlu Zahidov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali
Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.11 Dissertasiya şurası

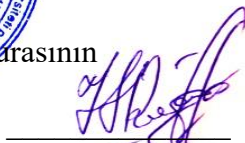

Dissertasiya şurasının
sədri:

(imza)

Əməkdar elm xadimi
iqtisad elmləri doktoru, professor
Yadulla Həmdulla oğlu Həsənlı

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

(imza)

iqtisad elmləri namizədi
Rəşad Aktiv oğlu Hüseynov

Elmi seminarın
sədri:

(imza)

iqtisad elmləri doktoru, professor
Fazil Şöhlət oğlu Hacıyev

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzusunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Ölkə iqtisadiyyatının stabil artımı iri səhmdar cəmiyyətlərinin uğurlu fəaliyyəti və onların maliyyə, nəticə etibarı ilə istehsal-texniki potensialının genişlənməsi ilə müəyyən edilir. Korporativ sektorun dinamik inkişafının zəruri şərti iqtisadi artımın bank kreditləşdirilməsinə alternativ sistem kimi inkişaf etmiş qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılmasıdır. Bazar iqtisadiyyatının ayrılmaz atributu olmaqla fond bazarı real iqtisadi proseslərdən ayrı fəaliyyət göstərə bilməz. Qiymətli kağızlar bazarının və onun infrastrukturunun formalaşması ölkənin inkişaf strategiyasına uyğunlaşdırılmalı, iqtisadi zəminlər bazarın yaranması və inkişafını təmin etməlidir. Bazar iqtisadiyyatı mexanizminin həyata keçirilməsində fond bazarının həqiqi rolunu səciyyələndirmək üçün bir sıra mühüm suallar cavablandırılmalıdır: qiymətli kağızlar bazarının makro və mikro iqtisadi əhəmiyyəti nədən ibarətdir və bu bazar mexanizmi fond bazarı iştirakçılarına – bütövlükdə iqtisadiyyata, o cümlədən ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinə və fiziki şəxslərə nəyi və hansı instrumentariləri təklif edə bilər, həmin bazarın subyektləri rolunda kimlər çıxış edir, qiymətli kağızlar bazarına çıxış kimlərin marağı dairəsinə daxildir.

Ölkəmizdə fond bazarı ilə bağlı dövlət siyasətinin radikal qaydada yenidən nəzərdən keçirilməsi zərurəti yaranmışdır ki, bu, nəticə etibarı ilə, qeyri spekulyativ kapital bazarına çıxış üçün əlverişli imkan yaratmalıdır. Bu, istehsala uzunmüddətli investisiyaların həyata keçirilməsi üçün böyük həcmdə resursların mobilizə edilməsinə, korporativ əlaqələri möhkəmlətməyə imkan verəcək, nəticə etibarı ilə ölkədə sabit iqtisadi artım üçün zəmin yaradacaqdır. Belə şəraitdə dövlət müəssisələrin maliyyə bazarına çıxışının stimullaşdırılmasına istiqamətlənmiş bütün mümkün təsir vasitələrini tətbiq etməlidir. Bu kontekstdə dövlət qarşısında duran əsas vəzifə ölkədə əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasıdır. Bu, ilk növbədə, uzunmüddətli strategiyaya əsaslanan düşünülmüş, stabil hüquqi sahənin yaradılmasını nəzərdə tutur. Hazırda mövcud normativ-hüquqi baza bu tələblərə tam cavab vermir.

Azərbaycanda bazar münasibətlərinin sürətli inkişafı təsərrüfat dövrində olan qiymətli kağızların tətbiqi sferasını genişləndirmək zərurətini ortaya çıxarır. Son illərdə kommersiya təşkilatları digər

müəssisələrin idarə edilməsində iştirak etmək və ya yönəldilmiş kapitaldan mənfəət əldə etmək məqsədi ilə özlərinin sərbəst pul vəsaitlərini və onların ekvivalentlərini qiymətli kağızlara yerləşdirməklə həmin subyektlərin payçılarna çevrilirlər.

Qiymətli kağızlar spesifik iqtisadi kateqoriyadır: kapitalın mövcudluğunun xüsusi fiktiv formasıdır, konkret əmtəə xarakteristika dəstinə malik spesifik əmtəədir, müəyyən pul xarakterinə malik özünəməxsus iqtisadi idarəetmə alətidir. Qiymətli kağızların iqtisadi statusu fond bazarı sistemində onun rolu və təyinatı ilə şərtlənir. Qiymətli kağız, ilk növbədə, iqtisadi əlamətlər vasitəsi ilə açıqlanan iqtisadi kateqoriyadır. İqtisadi kateqoriya kimi onun xüsusiyyətlərinə etibarlıq, gəlirlik, likvidlik, müstəqil dövriyyənin mövcudluğu, dövriyyənin sürəti, investisiya potensialı, dəyəri daxil edilir. Qiymətli kağız dəyərin əmtəə, pul və ya kapital kimi digər formalarla birlikdə mövcudluğunu təsbit etməklə dəyərin qeyri əşya və ya fiktiv formasında çıxış edir. Əmtəə kimi qiymətli kağız həm əşya, həmçinin də qeyri material forma daşıyır. Əmtəə mübadiləsi prosesində qiymətli kağızın iki xüsusiyyətini fərqləndirmək lazımdır: istehlak dəyəri (ictimai yararlıq) və dəyişmə dəyəri (müəyyən miqdar proporsiyalarında digər qiymətli kağızlara, əmtəələrə, pula dəyişmək xassəsi).

Qiymətli kağız, özülüündə, bazar münasibətlərinin predmeti qismində çıxış edir. O, ötürülə, alınə, satılə, mübadilə edilə, dəyişə bilinir. Paralel olaraq dəyərin mənfəətli fəaliyyəti və tədavül sferasında əks etdirilməsiyən dəyərin ikili formada mövcudluğu ilə nəticələnir. Dəyərin belə ikili formaları, bir tərəfdən, müvafiq etibarlı qiymətləndirməyə malik material dəyər formasında fəaliyyət göstərməsi ilə, digər tərəfdən, qiymətli kağız özünün pul ifadəsində qiymətinə malikdir ki, həmin qiymətlə bazarda tədavül edir. Dəyərin ikili forması onunla nəticələnir ki, qiymətli kağız emissiya sövdələşməsi üzrə təqdim olunan qiymətdən fərqli pul dəyərinə malik ola bilər. Bu kənarlaşma o halda baş verir ki, həmin sövdələşməyə əsasən gələcəkdə qaytarılmalı olan dəyər ilkin dəyərlə üst-üstə düşmür. Qiymətli kağız fond bazarında dövr edərək bir sıra ictimai funksiyaları – təmərgüzləşmə (investorların pul vəsaitlərinin təmərgüzləşməsi), yenidən bölgü (pul vəsaitinin bir sahədən, bölgədən digərinə bölüşdürülməsi), informasiya (bütövlükdə ölkənin iqtisadi vəziyyəti haqqında informasiyaların təqdim olunması) funksiyalarını yerinə yetirir.

Qiymətli kağızlar buraxılışının məqsədi sərbəst maliyyə

resurslarını səfərbər etmək və onların yenidən bölgüsünü təmin etməkdir. Qiymətli kağızlar maliyyə kapitalından asılı olmayaraq, iqtisadi şəraitin real vəziyyəti ilə əlaqədar yarandığı üçün maliyyə bazarında sərbəst sürətdə hərəkət edir. Eyni zamanda, qiymətli kağızlar pulla ifadə olunan maliyyə vəsaiti kimi fond bazarına sərbəst daxil ola bilər və bu, maliyyə bazarının mövcud vəziyyəti ilə tənzimlənir. Qiymətli kağızlar fond bazarı iştirakçıları tərəfindən tələb və təklif əsasında realizə edilir. Qiymətli kağızların digər hissəsi, dövlət zəmanətli, lakin kiçik həcmində görə xüsusi çəkiyə malik olmadığından dövryyəsi daha çevik olan qiymətli kağızların tərkibiünə daxil olub bazar əməliyyatlarında iştirak edir.

Qiymətli kağızlar zəruri bazar aləti olmaqla onların köməkliyi ilə investisiya, ödəmə, hesablaşma, təşkilati və digər məsələlər həll edilir. Bir maliyyə aləti kimi, qiymətli kağızlar müəssisənin fəaliyyətinə investisiyanın və maliyyə qoyuluşlarının cəlb edilməsi, öhdəliklərin, girov və kreditlərin örtülməsi, mal dövryyəsinin aktivləşdirilməsi, nizamnamə kapitalının formalaşması və dəyişilməsi, mülkiyyətin transformasiyası, restrukturizasiya və digər maliyyə-təsərrüfat əməliyyatları üçün istifadə olunur.

Hazırda səhm və istiqrazlar qiymətli kağızlara sərmayə qoyuluşunun geniş yayılmış obyektləri qismində çıxış edirlər. Müasir təsərrüfat dövryyəsinə veksellər özünün ikili xarakterinə – bir tərəfdən qiymətli kağızlar kimi, digər tərəfdən hesablaşma vasitəsi kimi istifadəyə imkan verən borc öhdəliyi qismində geniş istifadə olunur. Mənfəət əldə etmək məqsədilə qiymətli kağızlara xüsusi və borc vəsaitlərinin yönəldilməsi təşkilatın maliyyə fəaliyyətini şərtləndirir. Belə ki, son illərdə qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçısı olmayan təşkilatların pul axınlarının strukturunda qiymətli kağızların payı durmadan artır.

Respublikada qiymətli kağızlar bazarının inkişaf etdirilməsi, onun normativ-hüququ bazasının möhkəmləndirilməsi üzrə bir sıra tədbirlər həyata keçirilməsini zəruri etmişdir. Bu istiqamətdə mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi ön plana çıxmışdır. Belə ki, bu sahədə qəbul edilmiş “Qiymətli kağızlar bazarı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (dəyişikliklər və düzəlişlərlə) (2015), “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (29.06.2004-cü il), Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi Kollegiyası tərəfindən təsdiq edilmiş “Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına, Kiçik və Orta Sahibkarlıq subyektləri üçün Maliyyə

Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına və İctimai sektor üçün Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlarına uyğun olaraq memorial order forması əsasında sintetik uçotun aparılması Qaydası” (18.01.2016-cı il), Azərbaycan Respublikası Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən təsdiq edilmiş “İnvestisiya qiymətli kağızları ilə alqı-satqı əqdlərinin bağlanması Qaydaları” (21.01.2016-cı il), Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş “Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları” (30.01.2017-ci il), “2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı” Dövlət Proqramı mühüm əhəmiyyət kəsb edir və həmin sənədlərdə maliyyə qoyuluşlarının, o cümlədən, qiymətli kağızların uçotunun təşkili və maliyyə hesabatında təqdim edilməsi məsələlərinə yanaşmalar öz əksini tapmışdır.

Yuxarıda qeyd olunanlara rəğmən, xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, qiymətli kağızlar mühasibat uçotunun nisbətən yeni obyektidir. Fikrimizcə, qiymətli kağızlarla əməliyyatların qiymətli kağızlar bazarının qeyri peşəkar iştirakçısı olan təşkilatların mühasibat uçotunda əks etdirilməsi mövzusu perspektiv aktual xarakter daşıyır. Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunan Azərbaycan xarici investorların marağını nəzərə alaraq qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatların maliyyə hesabatlarında düzgün əks etdirilməsi zərurəti yaranır. Eyni zamanda, şirkətin dəyərinin qiymətləndirilməsi, onun maliyyə vəziyyətinin müəyyən edilməsi üçün maliyyə alətlərinin MHBS tələbləri əsasında hesabatlarda əks etdirilməsi və hesabatda əks etdirilməyən digər məlumatların əlavə qeydlərdə açıqlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qiymətli kağızların mühasibat uçotunun nisbətən yeni obyekti olmasını nəzərə alaraq belə bir fikir formalaşdırmaq olar ki, maliyyə hesabatında dövriyyə müddətindən asılı olaraq qiymətli kağızların təsnifləşdirilməsinə əsaslanan və təşkilatın əməliyyat, investisiya və maliyyə fəaliyyəti haqqında məlumatların açıqlanmasını özündə ehtiva edən “Pul vəsaitlərinin hərəkəri haqqında hesabat”ın tərtib edilməsi ilə əlaqədar dürüst informasiya ilə təmin olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Unutmaq olmaz ki, qiymətli kağızlarla əməliyyatların həyata keçirilməsinə maliyyə nəzarəti ilə əlaqədar yeni metodların işlənməsinə də ehtiyac duyulur.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, respublikada müəssisələrin əksəriyyəti səhmdar cəmiyyətləri formasında fəaliyyət göstərir. Məsələyə bu

aspektədən yanaşaraq vurğulamaq lazımdır ki, həmin təşkilatlar qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində qiymətli kağızlardan istifadə potensialını vaxtında müəyyən etməkdir. Bu baxımdan, fikrimizcə, müxtəlif iqtisadi metodlardan istifadə, o cümlədən, qiymətli kağızları ilə əməliyyatların aparılması yolu ilə bazarda öz mövqeyini möhkəmlətmək üçün inkişaf proqramının hazırlanmasına obyektiv zərurət yaranır.

Kapitalın qiymətli kağızlar bazarında yerləşdirilməsi ilə əlaqədar idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi maliyyə qoyuluşlarının investisiya cəlb ediliyinin qiymətləndirilməsinə elmi cəhətdən əsaslandırılmış yanaşmaya, fond bazarında kapitalın cəlb edilməsi ilə bağlı qərar isə borc qiymətli kağızların yerləşdirilməsi nəticələrinin və ya səhmdar cəmiyyətin kapitalının strukturunun dəyişməsinin müfəssəl hesablanmasına istinad edilməlidir. Qiymətli kağızlar bazasının öyrənilməsinə belə “fundamental” yanaşma emitentlərin maliyyə hesabatlarının, təsərrüfat subyektlərinin idarəetmə sistemlərinin, onların fəaliyyət göstərdikləri sahənin vəziyyətinin, bütövlükdə iqtisadi meyllərin tədqiq edilməsi ilə səciyyələnir.

Belə bir faktı da qeyd edək ki, hazırda, respublikada maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi prosesində vergi orqanlarına istinad meylli qalmaqdadır. Bu, onunla nəticələnir ki, təşkilatlar tərəfindən təqdim edilən informasiyalar investorların maraqlarını tam ödəmir, eləcə də, qiymətli kağızlar bazarında kapitalın yerləşdirilməsi ilə əlaqədar idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün onlardan istifadə edilməsinə imkan vermir. Maliyyə qoyuluşunun mühüm obyektı kimi qiymətli kağızların rolunun yüksəlməsi fonunda respublikanın qanunvericilik sistemində qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotu və ona nəzarət məsələləri tam işlənməmişdir.

Qiymətli kağızlarla əlaqədar məsələləri nəzərdən keçirərkən belə bir fikirə gəlmək olar ki, respublikanın qiymətli kağızlar bazasının aktiv inkişafının müasir vəziyyəti təşkilatlar, qiymətli kağızlar bazasının peşəkar, qeyri peşəkar iştirakçıları və digər iqtisadi subyektlər arasında qiymətli kağızların hərəkətinin uçotunun metod və qaydalarının dəqiqləşdirilməsinin və təkmilləşdirilməsinin vacibliyini şərtləndirmişdir. Bundan savayı, təsərrüfat subyektlərində qiymətli kağızlarla əməliyyatların əks etdirilməsinin təhlili göstərir ki, inkişaf etmiş xarici

ölkələrin və respublikanın uçot təcrübəsində bir sıra qayda və prinsiplər üzrə fərqlər mövcuddur. Məsələyə bu aspektdən yanaşaraq ayrı-ayrı növ qiymətli kağızların dəyərinin formalaşması, sintetik və analitik uçotunun beynəlxalq uçot standartlarına uyğunlaşdırılmasının aktuallığı xüsusi vurğulanmalıdır.

Beləliklə, qiymətli kağızların növ müxtəlifliyi, funksiyaları, təhlil vasitəsi ilə analitik qiymətləndirilməsi, mühasibat uçotu və hesabatında düzgün əks etdirilməsi baxımından belə bir fikir formalaşdırmaq olar ki, tədqiqat mövzusunun aktuallığı qiymətli kağızlar bazarının peşəkar və qeyri peşəkar iştirakçıları və digər iqtisadi subyektlərdə qiymətli kağızlarla əməliyyatların Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarının tələblərinə uyğun olaraq uçotu və maliyyə hesabatında təqdim edilməsi məsələlərinin həllinin zəruriliyi ilə izah edilir və həmin məsələlər dissertasiya işi mövzusunun seçilməsini, tədqiqatın kompleks problemlərini və vəzifələrini şərtləndirir.

Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının tətbiqi şəraitində qiymətli kağızların uçotu və qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar məsələlərin nəzəri-metodoloji və praktiki cəhətdən araşdırılması həm ölkə, həm də xarici ölkələrin aparıcı iqtisadçı alimlərinin tədqiqatlarında mühüm yer tutur. Həmin alimlərin elmi araşdırmalarında qiymətli kağızların mahiyyəti, təsnifatı, uçotu, təhlili, auditinə, təsərrüfat subyektlərinin maliyyə fəaliyyətində onların yeri və əhəmiyyəti və s. məsələlərə diqqət yetirilmişdir.

Problemin öyrənilməsi istiqamətində respublikanın iqtisadçı alimlərindən Səbzəliyev S.M., Ələkbərov Ə.Ə., Ataşov V.X., Abbasov Q.Ə., Abbasov İ.M, Bağırov M.M, Cəfərli H.A., Cəfərov E.O., Hacıyev F.Ş., Həsənlı M.X., Kazımov R.N., Namazova C.B., Məmmədov Z.F., Quliyev V.M. və b. müəyyən işlər görmüşlər.

Problemin nəzəri və praktiki cəhətdən araşdırılmasında xarici iqtisadçı alimlərindən Blek D., Bendjamin Q., Edwards J.R., Kotll C., Myurrey P., Dmitriyeva O.V., Endovitskiy D.A., Kamisovskaya S.V., Kurkina N.V., Srebnik B.V., Voronina V.P. və digərlərinin əsərlərini qeyd etmək olar. Həmin ədəbiyyatlarda və elmi məqalələrdə qiymətli kağızlarla bağlı əməliyyatların iqtisadi təhlilindən istifadənin bəzi aspektləri bu və ya digər dərəcədə nəzərdən keçirilsə də, bu bu problem kifayət qədər tədqiq edilməmişdir. Problemin kompleks və əlaqəli şəkildə

tədqiqi mövzunun aktuallığı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatların uçotu və təhlili metodikası tədqiqatın obyektini təşkil edir.

Qiymətli kağızlar bazarının qeyri peşəkar iştirakçıları arasında və digər iqtisadi subyektlərdə qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotunun və maliyyə hesabatında əks etdirilməsinin Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarının tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri tədqiqatın predmeti qismində çıxış edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. İnvestisiya qərarlarının səmərəliliyinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə iqtisadi subyektlər tərəfindən Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarının tələblərinə uyğun olaraq qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotu və təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən olunması tədqiqat işinin məqsədini təşkil edir. Həmin məqsədlərə müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruri hesab edilmişdir:

- mühasibat uçotu məqsədi üçün qiymətli kağızların təsnifləşdirilməsinə yeni yanaşmanın əsaslandırılması;
- Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarının tətbiqi şəraitində qiymətli kağızların uçotunun təşkili və analitik qiymətləndirilməsi sahəsində mövcud problemlərin və onların səbəblərinin müəyyən edilməsi;
- qiymətli kağızların ilkin dəyərinin formalaşdırılması qaydasının, onların sintetik və analitik uçotunun aparılmasının mövcud metodikasının qiymətləndirilməsi;
- qiymətli kağızlarla əməliyyatların səmərəliliyinin təhlili və analitik qiymətləndirilməsi;
- qiymətli kağızlarla əməliyyatların mühasibat uçotunun Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarının tələblərinə uyğunlaşdırılması istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə daxili hesabatın və daxili sənəd dövriyyəsi sisteminin təşkilinin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin işlənilib hazırlanması;

Tədqiqat metodları. Mühasibat uçotu və iqtisadi təhlilin metodologiyasının fundamental əsasları, həmin məsələlərlə əlaqədar qanunlar, AR Prezidentinin sərəncamları, Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları (MHBS 7 “Maliyyə alətləri: məlumatların açıqlanması”, MHBS 9 “Maliyyə alətləri”, MUBS 1 “Maliyyə hesabatının təqdimatı”, MUBS

32 “Maliyyə alətləri: Təqdimat” və digər MHBS/MUBS), AR Maliyyə Nazirliyinin normativ metodiki və təlimat xarakterli materialları və digər informasiyalar tədqiqatın nəzəri əsaslarını təşkil edir. Tədqiqat prosesində əldə edilmiş nəticələri və irəli sürülən təklifləri əsaslandırmaq üçün obyektlərin öyrənilməsinə sistemli və kompleks yanaşmadan, ümumelmi metodlardan, iqtisadi təhlilin üsul və metodlarından və başqa elmi-tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Hər bir qiymətli kağızın iqtisadi mahiyyəti və bazar formasını müxtəlif aspektlərdə nəzərdən keçirmək olar, çünki, hər bir qiymətli kağız böyük səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Bu, müəyyən əlamət nəzərə alınmaqla və konkret tələbatdan asılı olaraq qiymətli kağızların təsnifləşdirilməsinə imkan verir. Bu istiqamətdə müxtəlif yanaşmalar qiymətləndirilmiş, təsnifləşdirmənin qiymətli kağızların bu və ya başqa subhesabda əks etdirilməsi əsasını təşkil etdiyi nəzərə alınmaqla ona yeni yanaşma əsaslandırılmışdır (səh.22-30);

2. Maliyyə qoyuluşlarının mühasibat uçotunun aparılması bir neçə mərhələdən ibarətdir ki, onun obyekt kimi qiymətli kağızların ilkin dəyərinin müəyyən edilməsi birinci mərhələ hesab olunur. Vurğulamaq lazımdır ki, qiymətli kağızların ilkin dəyərinin formalaşması qaydası onların təşkilata daxil olması qaydasından çox asılıdır. Əldə edilmiş qiymətli kağızların ilkin dəyərinin formalaşması qaydası nəzərə alınmaqla maliyyə qoyuluşuna mülkiyyət hüququnu təsdiq edən sənədlərin tərtib edilməsinə qədər onun tam ilkin dəyərinin formalaşması üzrə xərclərin əks etdirilməsi zərurəti yaranır. Bu məqsədlə 231 sayılı “Satış məqsədilə saxlanılan qısamüddətli investisiyalar” hesabına əlavə sub hesabının açılması məqsəduyğun hesab edilmişdir (səh.103-104).

3. Maliyyə qoyuluşu obyektinin kredit və borc vəsaitləri hesabına əldə edilməsi zamanı onun uçota qəbul edilməsinə qədər kredit və borclar üzrə faizlər aktivin dəyərinin artımına aid edilməməli, onların həmin dövrün əməliyyat xərclərinin tərkibində uçota alınması məqsəduyğun hesab edilmişdir (səh.105-106).

4. Mühasibat uçotunun müasir avtomatlaşdırılması səviyyəsi qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotunun sənədləşdirilməsinin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyini şərtləndirmişdir. Qiymətli kağızların dəyərinin əsalandırılmış qaydada müəyyən edilməsi, onların hərəkətinin

qanuni sənədləşdirilməsi əsasında mühasibat uçotunda və sonradan mühasibat (maliyyə) hesabatında düzgün əks etdirilməsi, idarəetmə qərarları qəbul edən istifadəçilərə dürüst və dolğun informasiyaların təqdim edilməsi ilə əlaqədar təklif olunan “Qiymətli kağızların uçotu kartı”nın, eləcə də qiymətli kağızların ədalətli dəyərinin müəyyən edilməsi və yenidən təsnifləşdirilməsi üzrə “Mühasibat arayışı” formalarının tərtib edilməsi qiymətli kağızların qalığını, daxil olması və satışını (çıxmasını) daha düzgün əks etdirir (səh.125-132).

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları olmayan təşkilatlarda qiymətli kağızlar üzrə uçot və hesabatın keyfiyyətinin və dürüstlüyünün yüksəldilməsi üzrə kompleks nəzəri-metodiki qaydaların işlənib hazırlanması dissertasiya işinin elmi yeniliyini səciyyələndirir. Dissertasiyanın elmi yeniliklərini təşkil edən əsas nəticələrə aşağıdakıları aid etmək olar:

- mühasibat uçotu məqsədi üçün qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatların analitikliyinin təmin olunması məqsədi ilə onların təsnifləşdirilməsinə yeni yanaşma əsaslandırılmışdır;

- beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarının (MHBS 7, MHBS 9 və MUBS 32 “Maliyyə alətləri: Təqdimat”) tələblərinə uyğun olaraq qiymətli kağızların ilkin dəyərinin formalaşmasına və mühasibat hesablarında əks etdirilməsinə kompleks yanaşma metodikası əsaslandırılmışdır;

- kredit və borc vəsaitləri hesabına əldə edilən maliyyə qoyuluşu obyektinin uçota qəbul edilməsinə qədər kredit və borclar üzrə faizlərin həmin dövrün əməliyyat xərclərinin tərkibində uçota alınması məqsədəuyğun hesab edilmişdir;

- qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə sənəd dövriyyəsinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə qiymətli kağızların qalığının, daxil olmasının və satışının (çıxmasının) uçotda, daha sonra mühasibat (maliyyə) hesabatında düzgün əks etdirilməsi üçün təklif edilən “Qiymətli kağızların uçotu kartı”, eləcə də, onların ədalətli dəyərinin müəyyən edilməsi və yenidən təsnifləşdirilməsi üzrə “Mühasibat arayışı” formalarının tərtib edilməsi təklif edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələrinin praktiki əhəmiyyəti onunla xarakterizə edilir ki, Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarının (xüsusi ilə, MHBS 7, MHBS 9 və MUBS 32) tələbləri nəzərə alınmaqla qiymətli kağızların tanınması, ilkin

qiymətləndirilməsi, yenidən qiymətləndirilməsi, uçotda və hesabatda əks etdirilməsində mühüm nəzəri-metodoloji əhəmiyyət kəsb edə bilər. Tədqiqat prosesində qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə daxili sənəd dövriyyəsinin təşkili, daxili mühasibat hesabatı formalarının hazırlanmasını özündə ehtiva edən əsas qaydalar, elmi cəhətdən əsaslandırılmış nəticə və təkliflər qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotunun optimal nəzəri-metodik qaydalarının işlənməsinə, uçot informasiyasının dürüstlüyünün, uçotun aparılmasının operativliyinin, onun nəzarət-analitik funksiyasının yüksəldilməsinə imkan verəcəkdir.

Aparılmış tədqiqatın nəzəri müddəaları və praktiki nəticələri “Maliyyə uçotu”, “Maliyyə hesabatlılığı” və “Audit” fənlərinin tədrisində istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin nəticələri Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin, respublikanın təsərrüfat subyektlərinin praktiki fəaliyyətində tətbiq və istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işinin nəticələri və elmi yenilikləri Moskva şəhərində keçirilən XXII Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materiallarında, Ümummilli lider Heydər Əliyev oğlu Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş “İqtisadi inkişafda global çağırışlar və perspektivlər” mövzusunda respublika elmi-praktik konfransın materiallarında, Akademik Ziyad Səmədzadənin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş “Dayanıqlı inkişafın yeni keyfiyyət mərhələsi” beynəlxalq elmi-praktik konfransın materiallarında, eləcə də, yerli və xarici jurnallarda dərc edilmiş 6 məqalə və 3 tezisə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “Maliyyə və audit” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi-dissertasiya tədqiqatının məntiqi, məqsədi və vəzifələri ilə şərtlənir. Dissertasiya işinin strukturu giriş (21110 işarə), üç fəsil (I fəsil-108452 işarə, II fəsil - 56301 işarə, III fəsil - 69872 işarə), nəticə (9811 işarə) və 121 adda istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşdə 15 cədvəl, 10 sxem-şəkil və 13 əlavə verilmişdir. Tədqiqat işinin ümumi həcmi 265501 işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN MÜNDƏRİCATI

Giriş

I Fəsil. Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarının tətbiqi şəraitində qiymətli kağızların uçotunun və təhlilinin nəzəri - praktiki problemləri

1.1. Qiymətli kağızların iqtisadi mahiyyəti və iqtisadi subyektlərin təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində onların rolu

1.2. Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının tətbiqi şəraitində qiymətli kağızların uçotu və təhlilinin nəzəri əsasları

1.3. Qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotunun normativ-hüquqi tənzimlənməsi
məsələləri

II Fəsil. Qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotu və təhlilinin müasir vəziyyəti

2.1. Qiymətli kağızların mühasibat uçotunda qiymətləndirilməsi və onların ilkin dəyərinin formalaşdırılması qaydası

2.2. Qiymətli kağızlarla əməliyyatların sintetik və analitik uçotunun təşkili

2.3. Qiymətli kağızlarla əməliyyatların təhlili və analitik qiymətləndirilməsi

III Fəsil. Qiymətli kağızların uçotu və qiymətləndirilməsinin maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarının tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi

3.1. Qiymətli kağızlarla əməliyyatların mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

3.2. Qiymətli kağızlar üzrə informasiyanın keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədi ilə iqtisadi təhlil metodikasının və nəzarətin təkmilləşdirilməsi.

3.3. Qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə daxili mühasibat hesabatı və sənəd dövriyyəsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

Nəticə

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Əlavələr

TƏDQİQATIN ƏSAS MƏZMUNU

1. Qiymətli kağızların iqtisadi mahiyyəti və onların uçotu və təhlilinin nəzəri əsasları

Maliyyə bazarımın mühüm sahəsi kimi qiymətli kağızlar bazarının iqtisadiyyatın inkişafında yeri onun fəaliyyətinin məqsədi, vəzifələri və funksiyaları ilə müəyyən edilir. Qiymətli kağızlar bazarı iqtisadiyyatın inkişafının müasir mərhələsində investisiya prosesində aparıcı rola malikdir və investorlar sərbəst pul vəsaitlərini məhz qiymətli kağızların köməyi ilə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində istehsal məqsədləri üçün istifadə edirlər. Kapitalın xüsusi forması kimi qiymətli kağız bazarda əmtəə qismində çıxış etməklə yanaşı mənfəət yaratmaq qabiliyyətinə də malikdir.

Qiymətli kağızların iqtisadi mahiyyətini nəzərdən keçirərkən, ilk olaraq, onun mülkiyyət titulu formasında əmlak hüququnu təsdiqləyən sənəd olduğu vurğulanmalıdır. Digər tərəfdən, qiymətli kağızlar vəsaitlərin investisiyasını təsdiq edən sənəddir. Bu, qiymətli kağızların iqtisadi mahiyyətinin açılması və onun əhəmiyyətinin müəyyənləşdiriləndə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, qiymətli kağızlar real aktivlərə tələbləri əks etdirən sənəddir, qiymətli kağızlar gəlir mənbəyidir. Qiymətli kağız əhəmiyyətinə görə həm əmtəədən, həm də puldan fərqlidir.

Hazırda ölkəmizdə qiymətli kağızların tədavülü iqtisadi inkişaf üçün önəmlidir və dövlət tərəfindən bu sahədə iri miqyaslı islahatlar həyata keçirilir. Maliyyə hesabatlarında qiymətli kağızların MHBS-nin tələblərinə uyğun təqdim edilməsi, onların iqtisadi təhlili və yeni tələblər əsasında təsnif edilib qiymətləndirilməsi, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları ilə aparılan əməliyyatların standartın tələblərinə uyğun qaydada rəsmiləşdirilməsi mühasibat uçotu və maliyyə hesabatının inkişaf etdirilməsinin nəzəri və metodiki şərtlərinin sistemləşdirilməsinin, o cümlədən, qiymətli kağızların sintetik və analitik uçotunun təkmilləşdirilməsinin zəruriliyini səciyyələndirir¹.

¹ Abbasov A.H. *Qiymətli kağızlar və onlarla əməliyyatlar*. Bakı. 2007; Abbasov Q.Ə. *Mühasibat uçotu*. Bakı. 2015; Salahov Ə.S., Mehdiyev V.M. *Mühasibat uçotu*. Bakı. 2016; Səbzəliyev S.M. *Maliyyə hesabatı*. Bakı. 2018

Vurğulamaq yerinə düşər ki, 1 yanvar 2018-ci ilə qədər qiymətli kağızların uçotu “Maliyyə alətləri: Tanınma və ölçülmə” adlı 39 sayılı MHBS-ə əsasən həyata keçirilirdi. Lakin həmin tarixdən “Maliyyə alətləri” adlı MHBS 9 qüvvəyə minmiş və bu standartda əsasən qiymətli kağızlar 3 kateqoriya üzrə: a) Amortizasiya edilmiş dəyərlə qiymətləndirilən qiymətli kağızlar; b) Məcmu Gəlirdə Ədalətli Dəyərlə Tanınan qiymətli kağızlar (MGHH); c) Mənfəət və Zərərdə Ədalətli Dəyərlə Tanınan qiymətli kağızlar (MZHH) təsnifləşdirilir.

Qiymətli kağızların təhlilində əsas məqsəd gələcəkdə qiymətli kağızların dəyərində baş verəcək dəyişikliyi öncədən müəyyən edə bilməkdir. Hansı riyazi və ya statistik modelin tətbiq edilməsindən asılı olmayaraq qiymətli kağızların təhlilinin bütün üsulları üç əsas metoda əsaslanır: fundamental təhlil, texniki təhlil və risklərin idarə edilməsi². Əgər fundamental təhlilin vəzifələrinə hansı səhmi almaq və ya satmaq haqqında sualını cavablandırmaqdırsa, texniki təhlil həmin aktivin nə zaman almaq və ya satmaq sualını cavablandırır. Beləliklə, fundamental təhlil spesifikdir, hansı səhmlərin əldə edilməsinin səmərəli olduğunu müəyyənləşdirir, texniki təhlil isə səhmlərin əldə ediləcəyi uyğun vaxtı, zamanı araşdırır.

2. Qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotu və təhlilinin müasir vəziyyəti

Qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotu “Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları”na, MHBS 7, MHBS 9 və MUBS 32-yə uyğun aparılır. Əldə edilmiş qiymətli kağızların ilkin dəyərinin formalaşması qaydası nəzərə alınmaqla maliyyə qoyuluşuna mülkiyyət hüququnu təsdiq edən sənədlərin tərtib edilməsinə qədər onun tam ilkin dəyərinin formalaşması üzrə xərclərin əks etdirilməsi zərurəti yaranır və bu məqsədlə 231 sayılı “Satış məqsədilə saxlanılan qısamüddətli investisiyalar” hesabına əlavə sub hesabının açılması məqsəduyğun hesab edilmişdir.

² Бенджамин Грехем. Анализ финансовой отчетности компаний. М. 2017; Котл С., Мюррей Р., Блок Ф. Анализ ценных бумаг Грэма и Додда. М. 2000; Müslümov S.Y., Kazımov R.N. “Maliyyə təhlili”. Bakı. 2012.

3. Qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotunun, təhlilinin müasir vəziyyəti və onların maliyyə hesabatlarında əks etdirilməsi prinsipləri

Qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotu “Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları”na, MHBS 7, MHBS 9 və MUBS 32-yə uyğun aparılır. Əldə edilmiş qiymətli kağızların ilkin dəyərinin formalaşması qaydası nəzərə alınmaqla maliyyə qoyuluşuna mülkiyyət hüququnu təsdiq edən sənədlərin tərtib edilməsinə qədər onun tam ilkin dəyərinin formalaşması üzrə xərclərin əks etdirilməsi zərurəti yaranır və bu məqsədlə 231 saylı “Satış məqsədilə saxlanılan qısamüddətli investisiyalar” hesabına əlavə sub hesabının açılması məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

232 saylı “Ödənişə qədər saxlanılan qısamüddətli investisiyalar” hesabında satış məqsədilə saxlanılan kateqoriyaya aid maliyyə aktivləri ilə əlaqədar əməliyyatlar əks etdirilir. Ödənişə qədər saxlanılan qısamüddətli investisiyalar əldə edildikdə əvvəlcə ilkin dəyəri ilə uçota alınır: Dt 232 (müvafiq subhesablar), Kt 435, 445, 538, 545, dəyəri ödənildikdə – Dt 435, 445, 538, 545 və Kt 223. Ödənişə qədər saxlanılan qısamüddətli investisiyalar üzrə hər il hesablanan faiz məbləği (amortizasiya məbləği) 232 saylı hesabın müvafiq subhesablarının debetində və 631-1 “Faiz gəliri” subhesabının kreditində əks etdirilir.

Təsərrüfat subyektlərində qiymətli kağızların satın alınması, nizamnamə kapitalına pay formasında və mübadilə müqaviləsi üzrə daxil olması, satışı, cari bazar dəyəri ilə yenidənqiymətləndirilməsi və s. əməliyyatlar həyata keçirilir.

1) ***Qiymətli kağızların alınması əməliyyatlarının uçotu.*** “Bakı gəmiqayırma zavodu” ASC məsləhət xidmətindən istifadə etmiş və müqaviləyə görə onun dəyəri 10800 manat (ƏDV 1944 manat) təşkil etmişdir. Məsləhət şirkətinin hesabatı alındıqdan sonra “Bakı gəmiqayırma zavodu” ASC 450000 manat dəyərində qiymətli kağız paketi əldə etmişdir, göstərilən qiymətli kağızların satıcıdan alınması üçün kommersiya direktoru ezamiyyəyə göndərilmiş və ezamiyyə xərcləri 6150 manat olmuşdur (cədvəl 1).

Cədvəl 1. Qiymətli kağızların alınması əməliyyatlarının uçotu

Təsərrüfat əməliyyatının məzmunu	Dt	Kt	Məbləğ
1. Məsləhət xidməti qəbul edilmişdir	731	538	8856
2. Məsləhət xidmətinin dəyəri üzrə ƏDV	241	538	1944
3. Məsləhət xidməti üzrə ƏDV məbləği məsləhət xidmətinin dəyərində daxil edilmişdir	731	241	1944
4. Qiymətli kağızların dəyəri ödənilmişdir	538	223	450000
5. Ezamiyyə xərcləri ödənilmişdir	244	221	6150
6. Alınmış qiymətli kağızlar uçota qəbul edilmişdir	231	538	460800
7. Qiymətli kağızların əldə edilməsi ilə əlaqədar məsləhət xidməti xərcləri tanınmışdır	231	244	6150
8. Məsləhət xidməti ödənilmişdir	538	223	10800
9. Səhmlərin formalaşan ilkin dəyəri əks etdirilmişdir	231-1	231-6	466950

2) *Qiymətli kağızların satışı.* “Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi” QSC 01.03.2021-ci ildə ilkin yerləşdirmə zamanı hər biri 882 manat olmaqla 75 ədəd faizsiz istiqraz əldə etmişdir. İstiqrazların nominal dəyəri 910 manat, örtülmə tarixi- 01.09.2021. Təşkilat 15 may 2021-ci ildə həmin istiqrazları satmış və satışdan gəlir 66750 manat təşkil etmişdir (cədvəl 2).

Cədvəl 2. Qiymətli kağızların satışı əməliyyatlarının uçotu

Təsərrüfat əməliyyatının məzmunu	Dt	Kt	Məbləğ
<i>İstiqrazların alınma tarixinə (01.03.2021):</i>	538	223	66150
1. İstiqrazların alınmasına pul vəsaiti köçürülmüşdür (75×882 man.)			
2. İstiqrazlar daxil olmuşdur	231-6	538	66150
3. Əldə edilmiş istiqrazların dəyəri uçota alınmışdır	231-2	231-6	66150
<u>İstiqrazların satışı tarixinə (15.05.2021):</u>	538	611	66750
4. Əməliyyat gəlirlərinin tərkibində istiqrazların satışından pul gəliri tanınmışdır			
5. Satılmış istiqrazların ilkin dəyəri silinmişdir	731	231-2	66150
6. Satılmış istiqrazlara görə alıcıdan pul daxil olmuşdur	223	211	66750
7. Ay üzrə yekun dövriyyə sair gəlirlər qalığına silinmişdir (66750-66150)	611	801	600

Qiymətli kağızların təhlili qiymətli kağızlar, onları emissiya edən şirkətlər və bazarda vəziyyət haqqında məlumatların toplanmasına istiqamətlənmiş çoxsaylı müxtəlif hərəkətlər kompleksidir. Qiymətli kağızların istənilən təhlilinin məqsədi konkret qiymətli kağızın qiymətinin gələcək davranışının təsvir edilməsidir. Dissertasiya işində investisiya məqsədi ilə qiymətli kağızların gəlirliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi üçün səhmə düşən gəlir, dividend çıxımı əmsalı və mənfəətin reinvestisiyası əmsalından, səhmin dəyərliliyini səciyyələndirən “Qiymət/Mənfəət”, katirovkası əmsalı göstəricilərindən də istifadə nəzərdən keçirilmişdir

Tədqiqat işində qiymətli kağızların qiymətləndirilməsi və onların dəyişməsinin uçotda və maliyyə hesabatında əks etdirilməsi

qaydalarına xüsusi yer verilmişdir. Müəllifin araşdırmalarına görə, respublikada qiymətli kağızlar bazarının inkişafı sahəsində yaranan problemlərə, əsasən, emitent problemini, maarifləndirmə, informasiya şəffaflığı prinsipinin həyata keçirilməsində maneələri, investisiya institutlarının olmaması, investorların hüquqlarının qorunması, bazarın qeyri-likvid və kiçik həcmli olması və s. problemləri aid etmək olar.

Dissertasiya işində qiymətli kağızların təhlil nöqtəyi nəzərindən səhmə düşən kəmiyyət, qiymət əmsalları, mənfəətlik əmsalları, artım əmsalları, sabillik əmsalları və ödəmə qabiliyyəti əmsallarından istifadə olunması məqsədəuyğun hesab olunmuşdur.

Mənsub olduğu investisiya qrupuna görə qiymətli kağızlar mühasibat uçotunda fərqli şəkildə əks olunur. Bazar dəyəri olmayan qiymətli kağızlar maya dəyərilə, satışa qoyulan qiymətli kağızlar bazar dəyəri ilə uçota alınır. Bazar dəyəri ilə ilkin xərclər arasındakı fərq isə mənfəət və zərər haqqında hesabatda arasındakı istifadə olunmamış gəlir (xərc) kimi məcmu gəlir hesabatında əks olunur. Ödəmə müddətində saxlanılan qiymətli kağızlar (istiqrazlar) mühasibat balansında amortizasiya olunmuş maya dəyəri ilə, satıla bilən qiymətli kağızlar bazar dəyəri ilə uçota alınır. Bazar dəyəri ilə ilkin dəyər arasındakı fərq isə mənfəət və zərər haqqında hesabatda deyil, birbaşa kapital hissədə investisiyanın yenidən ölçülməsindən irəli gələn reallaşdırılmamış gəlir (xərc) kimi əks etdirilir.

4. Qiymətli kağızlarla əməliyyatların uçotu və təhlilinin, daxili mühasibat hesabatı və sənəd dövriyyəsinin təkmilləşdirilməsi.

Maliyyə qoyuluşlarının mühasibat uçotunun aparılması bir neçə mərhələdən ibarətdir ki, onun obyektı kimi qiymətli kağızların ilkin dəyərinin müəyyən edilməsi birinci mərhələ hesab olunur. Fikrimizcə, maliyyə qoyuluşu obyektinin uçota qəbul edilməsi anına qədər kredit və borclar üzrə faizlərin aktivin ilkin dəyərinin artımına aid edilməsi düzgün deyildir, onların əldə edilməsi üçün alınmış kredit və borclar üzrə faizlərin həmin dövrün əməliyyat xərclərinin tərkibində uçota alınması məqsədəuyğundur.

Sənəd dövriyyəsinin təşkili ilkin sənəd formalarının, uçot registrlərinin və hesabat formalarının hazırlanmasını (unifikasiya edilmiş sənədlərdən fərqli olaraq), sənəd dövriyyəsi qrafikinə tərtib

edilməsini, sənədlərin uçota qəbul edilməsi mexanizminin müəyyən edilməsi, sənədlərin işlənməsi sisteminin və onların saxlanması qaydalarının müəyyən edilməsini səciyyələndirir. Qiymətli kağızlarla əlaqədar əməliyyatlar üzrə informasiyaların əks etdirilməsi məqsədi ilə müxtəlif növ daxili mühasibat hesabatlarını şərti olaraq üç qrupa bölmək olar:

1. *Qiymətli kağızların qalıqları üzrə hesabat* (qiymətli kağızlarının uçotu hesabları üzrə qalıqların təhlili üçün).
2. *Qiymətli kağızların hərəkəti üzrə hesabat* (müəyyən (hesabat) dövrə qiymətli kağızlarının uçotu hesabları üzrə dövriyyələrin təhlili üçün).
3. *Qiymətli kağızların əldə edilməsindən gəlirlər üzrə hesabat* (müəyyən dövrə, konkret tarixə qiymətli kağızlar üzrə hesablanmış və alınmış gəlirlərin (faiz, diskont) təhlili üçün).

Fikrimizcə, yuxarıda verilmiş formalar heç də qiymətli kağızlar, onların hərəkəti ilə əlaqədar əməliyyatlar haqqında tam təsəvvür yaratmır. Qiymətli kağızların dəyərinin əsalandırılmış qaydada müəyyən edilməsi, onların hərəkətinin qanuni sənədləşdirilməsi əsasında mühasibat uçotunda və sonradan mühasibat (maliyyə) hesabatında düzgün əks etdirilməsi, idarəetmə qərarları qəbul edən istifadəçilərə dürüst və dolğun informasiyaların təqdim edilməsi ilə əlaqədar tərəfimizdən “Qiymətli kağızların uçotu kartı” təklif edilmişdir. (cədvəl 3).

Cədvəl 3. Qiymətli kağızların uçotu kartı

Təşkilat: “Azerbaycan Polad” İK

Tarix	Nömrə
01.08.2022	1

Baku Steel C^o -nin səhmləri
qiymətli kağızların tam adı

Hesab №	Qiymətli kağız növü	Səhmin bir ədədinin qiyməti, man	Qiymətli kağızların miqdarı, ədəd	Əsasverici	Qiymətləndirmə üçün (ədalətli dəyər üçün) giriş məlumatları ¹	Mühasibat uçotuna qəbul edilməsi tarixi	Agentlərin, məsləhətçilərin, brokerlərin, dilerlərin mükafatlandırılması, man	Əldə etmə dəyəri, man
231-1	“Baku Steel C ^o ” şirkətinin səhmləri	809,4	172	Alqı-satqı müqaviləsi, depozitar arayışı	I səviyyə	01.08.2022	350	139567

Qiymətli kağızların yenidən təsfişdirilməsi

Qiymətli kağız növü (qrupu)	Yenidən təsfişdirilmənin səbəbi	Əsasverici sənəd	Mühasibat (maliyyə) hesabı üçün qiymətli kağızların yenidən təsfişdirilməsinin zəruriliyinin yaranması tarixi	Hesabat tarixinə vəhdinin qiyməti	Qiymətli kağızların miqdarı	Hesabat tarixinə ədalətli dəyəri, man
Qsamiddəli maliyyə qoyuluşları	Qiymətli kağızların yaxında satılması haqqında rəhbərliyin sərəncamı (18.12.2022)	3 saylı sayılı mühasibat arayışı, prays vəraq	31.12.2022	863	172	148436

Kartı tərtib etdi

mühasib

E.M.Nəzərova

vəzifə

imza

imzanın açılışnaması

Şəkil 3.3.2. Tərəfimizdən təklif olunan “Qiymətli kağızların uçotu kartı”.

¹ Ədalətli dəyər müəyyən etmək üçün giriş məlumatları nəzərdə tutur: 1-ci səviyyə – fond bazarmın qiymətli kağızları, 2-ci səviyyə – oxşar qiymətli kağızlar üzrə qiymətin müqayisə edilməsinə imkan verən bilən məlumatlar, 3-cü səviyyə – müşahidə olunmayan giriş məlumatları.

Maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi zamanı qiymətli kağızların sonuncu hesabat tarixinə ədalətli dəyərini müəyyən etmək üçün tərəfimizdən tərtib edilən “Mühasibat arayışı” formasından istifadə edilməsi məqsəduyğundur ki, həmin forma iqtisadi subyektin gəlirlərinə və xərclərinə qabaqcadan, cari və sonrakı nəzarəti həyata keçirməyə imkan verəcəkdir. Təklif olunan “Mühasibat arayışı” formasında sövdələşmə qiyməti nəzərə alınmaqla qiymətli kağızların ədalətli dəyərini, agentlərin, brokerlərin və ya dilerlərin mükafatlandırılması əks etdirilməlidir.

Vurğulamaq lazımdır ki, təşkilatda qiymətli kağızların yenidən təsnifləşdirilməsi üçün zərurət yarandıqda yenidən təsnifləşdirmə haqqında “Mühasibat arayışı” tərtib edilməlidir. Belə arayışın tərtib edilməsi təşkilatın rəhbəri tərəfindən qiymətli kağızların satışı və ya sonraya saxlanması haqqında qərar qəbul edildikdən sonra həyata keçirilir ki, nəticə etibarı ilə onlar qısamüddətli qiymətli kağızlardan uzunmüddətli qiymətli kağızlara keçirilməlidir və ya əksinə. Təşkilatın rəhbəri tərəfindən belə qərarın qəbul edilməsi ilə əlaqədar gəlir (və ya xərc) yarana bilər ki, onlar da “Mühasibat arayışı” ilə rəsmiləşdirilməlidir. Fikrimizcə, qiymətli kağızlarla əməliyyatların sənədləşdirilməsinin təkmilləşdirilməsinə xidmət edəcək həmin təkliflər respublikanın təşkilatlarında qiymətli kağızların uşotunda vahidliyi, onların tərtib edilməsinə əmək və vaxt sərfinin azaldılmasını, mövcud qiymətli kağızların qiymətləndirilməsinə lazımı səviyyədə nəzarəti təmin edəcəkdir.

Nəticə

Ölkədə qiymətli kağızlar bazarının müasir vəziyyəti qeyri spekulyativ kapital bazarına giriş üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını təmin etmək məqsədi ilə fond bazarında dövlət siyasətinin yenidən baxılması zərurətini yaratmışdır. Bu kontekstdə, dövlət qarşısında duran əsas vəzifə, ilk növbədə, ölkədə uzunmüddətli strategiyaya istinad edən ağıllı, stabil hüquqi sahənin yaradılmasını səciyyələndirən əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasıdır.

Aparılan tədqiqata əsaslanaraq aşağıdakı mühüm nəticələri qeyd etmək lazımdır.

1. Tədqiqat prosesində xüsusi iqtisadi ədəbiyyatlarda müxtəlif əlamətlərə görə qiymətli kağızların mövcud təsnifatının ümumiləşdirilməsi nəticəsində belə bir fikir formalaşdırmaq olar ki, qiymətli kağızların təsnifləşdirilməsi mühasibat uçotunun düzgün təşkili üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə qiymətli kağızları təyinatına görə iki qrupa bölmək olar:

- qısamüddətli pul bazarının qiymətli kağızları;
- investisiya bazarının qiymətli kağızları.

Belə bölgü, qiymətli kağızlarla əməliyyatların mühasibat uçotu hesablarında düzgün əks etdirilməsi sisteminin yaradılmasını təmin etmək məqsədi ilə qiymətli kağızların tədavülünün xarakterini müəyyən etməkdir.

2. İnvestorlar cəhd edirlər ki, qiymətli kağızların dəyəri və riskliyi haqda əldə etdikləri informasiyalar etibarlı olsun və faktlara və qəbul edilmiş standartlara əsaslansın. Bu baxımdan qiymətli kağızların təhlili alış və satış üçün ayrı-ayrı kağızların seçilməsinin əsas ələti kimi çıxış edir. Təşkilatlarda tətbiq edilən modeldən asılı olmayaraq qiymətli kağızların qiymətləndirilməsi əsasən fundamental və texniki təhlil metodlarına əsaslanır. Fundamental təhlil spesifikdir, hansı səhmlərin əldə edilməsinin səmərəli olduğunu müəyyənləşdirir, texniki təhlil isə səhmlərin əldə ediləcəyi uyğun vaxtı, zamanı araşdırır.

3. Qiymətli kağızların normativ-hüquqi tənzimlənməsi sisteminə müxtəlif hüquqi qüvvəyə və statusa malik normativ-hüquqi aktlar daxildir. Bura “Mühasibat uçotu haqqında Qanunun tətbiqi

haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (2005), “Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları” (2017), “Qiymətli kağızlar bazarı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu (2015), “Valyuta tənzimi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Qanunu (2017), “İnvestisiya fondları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu (2010, dəyişikliklərlə); Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları (xüsusi ilə, MUBS 1”Maliyyə hesabatının təqdimatı”, MHBS 7 “Maliyyə alətləri: Məlumatın açıqlanması”, MHBS 9 “Maliyyə alətləri”, MUBS 32 “Maliyyə alətləri: təqdimat”, MHBS 10 “Birləşdirilmiş (konsolid edilmiş) maliyyə hesabatları”) aiddir.

4. Maliyyə qoyuluşları mühasibat uçotuna ilkin dəyəri ilə qəbul edilir. Ödəniş qaydasında əldə edilmiş maliyyə qoyuluşlarının ilkin dəyərinə əlavə dəyər vergisi və digər əvəzlənən vergilər istisna olmaqla faktiki xərclər (müqavilə üzrə satıcıya ödənilən məbləq, həmin aktivin əldə edilməsi ilə əlaqədar informasiya və konstatinq xidmətləri üzrə təşkilatlara və digər şəxslərə ödənilən məbləğ) daxildir. Bunlar nəzərə alınmaqla, fikrimizcə, maliyyə qoyuluşuna mülkiyyət hüququnu təsdiq edən sənədlərin tərtib edilməsinə qədər onun tam ilkin dəyərinin formalaşması üzrə xərclərin əks etdirilməsi zərurəti yaranır və bu məqsədlə 231 sayılı “Satış məqsədilə saxlanılan qısamüddətli investisiyalar” hesabına əlavə subhesabın açılması məqsəduyğundur.

5. Belə bir məsələni də vurğulamaq lazımdır ki, uçot təcrübəsində müqavilə ilə əldə edilmiş borcun tələb edilməsi hüququndan imtina hallarına rast gəlinir. Müqavilə ilə əldə edilmiş borcun tələb edilməsi hüququndan imtinanın maliyyə qoyuluşlarına aid edildiyini nəzərə alaraq, fikrimizcə, onun uçotu üçün 235 sayılı “Sair qısamüddətli maliyyə aktivlərinin dəyərinin azalmasına görə düzəlişlər” sintetik hesabına əlavə olaraq 235-1 sayılı “Müqavilə ilə əldə edilmiş borcun tələb edilməsi hüququndan imtina” subhesabının açılması məqsəduyğundur.

6. İnvestisiya məqsədi ilə qiymətli kağızların gəlirliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi üçün bir səhmə düşən gəlir (EPS), bir səhmə düşən dividend məbləği (DPS) və səhmin dəyərliyi (price/earning)

kimi baza indikatorlarından istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin göstəricilərlə yanaşı, xüsusi analitik əmsallardan da – likvidlik, örtülmə və digər əmsallardan istifadə olunur. Beynəlxalq təcrübədə müəyyən vaxt kəsiyində qiymətli kağızın müsbət maliyyə axınını təmin etmək qabiliyyəti də qiymətləndirilir (NPV– net present value) və ya “xalis diskontlaşdırılmış dəyər” indikatorları vasitəsi ilə).

Şirkətin fəaliyyətinin səmərəliliyini, qiymətli kağızlarının aktivlərlə təminatını və onun adi səhmlərinin cəlbediciliyini qiymətləndirilməsi üçün səhmə düşən mənfəət, səhmə düşən xalis aktivlərin balans dəyəri, mənfəət multiplikatoru (P/E), mənfəətin məcmu aktivlərə nisbəti, imtiyazlı səhmlər üzrə öhdəliklər çıxılmaqla xalis mənfəətin korrektə edilmiş məbləğinin xüsusi kapitalla nisbəti, dinamikada pul gəliri, mənfəət, xüsusi kapital, rentabellik və s., dividend ödənişi, likvidlik göstəriciləri, adi səhmlərin təminatlığı əmsalları və bilavasitə öhdəliklərin örtülməsi kimi həlledici əmsallar hesablanmalı və qiymətləndirilməlidir.

7. Qiymətli kağızlarla əməliyyatların sənədləşdirilməsi təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi belə bir fikri formalaşdırmağa imkan verir ki, düzgün tərtib edilmiş sənəd dövrüyyəsi qrafiki təşkilatda bütün uçot işlərinin yaxşılaşdırılmasını, mühasibat uçotunun nəzarət funksiyasının gücləndirilməsini, eləcə də uçot işlərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması səviyyəsinin yüksəlməsini təmin etməlidir. Fikrimizcə, qiymətli kağızlarla əməliyyat aparan təşkilatlar üçün təşkilatın fəaliyyətinin mənfəi nəticələrinin aradan qaldırılması, təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkar edilməsi, maliyyə və material resurslarının istifadəsi üzərində nəzarətin gücləndirilməsi, mühasibat uçotunun aparılmasının düzgünlüyünün yoxlanması məqsədi ilə tərəfimizdən təklif edilən daxili hesabat formaları – “Qiymətli kağızların uçotu kartı”, “Qiymətli kağızların inventarizasiya siyahısı”, eləcə də qiymətli kağızların ədalətli dəyərinin müəyyən edilməsi və yenidən təsnifləşdirilməsi üzrə “Mühasibat arayışı” formalarından istifadə respublikanın təşkilatlarında qiymətli kağızların uçotunda vahidliyi, onların tərtib edilməsinə əmək və vaxt sərfinin azaldılmasını, qiymətli kağızların qiymətləndirilməsinə lazımı səviyyədə nəzarəti təmin edəcəkdir.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu aşağıdakı elmi əsərlərdə əks edilmişdir:

1. Improvement of account and analysis of securities of the context of International Financial Reporting Standards” // Theoretical and Applied Science / Philadelphia, USA, 2018. - № 10 (66). – p.406-413.
2. Qiymətli kağızların sintetik və analitik uçotunun müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi” // “Maliyyə və uçot”. 2019. –№ 04 (323). – s.47–54.
3. Qiymətli kağızların təhlilinin müasir metodikası. //“Maliyyə və uçot”. 2019. – № 05 (324). – s.39–50).
4. Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarının mahiyyəti və Azərbaycanda tətbiqi xüsusiyyətləri // Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri. 2019. –№ II 7. cild 7. s.97-105
5. Применение международных стандартов финансовой отчетности Азербайджана. «EurasiaScience» XXII Международная научно-практическая конференция. Россия. Москва. - 2019.- с.169-170
6. Covid-19 pandemiyasının beynəlxalq standartlara (MHBS) əsasən hazırlanan maliyyə hesabatlarına təsiri. “İqtisadi artım və ictimai rifah” jurnalı, Bakı. – 2022.
7. Qiymətli kağızlarla əməliyyatların normativ-hüquqi tənzimlənməsi məsələləri. Ümummilli lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildö-nümünə həsr olunmuş “İqtisadi inkişafda qlobal çağırışlar və perspektivlər” 11 may 2022-ci il. Bakı. - s. 136-138
8. Qiymətli kağızlarla əməliyyatların analitik qiymətləndirilməsi. AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun təşkilatçılığı ilə Akademik Ziyad Səmədzadənin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş “Dayanıqlı inkişafın yeni keyfiyyət mərhələsi” beynəlxalq elmi-praktik konfrans, Bakı. 2022. - s.1-3
9. “Assessment of the current state of synthetic and analytical accounting of securities” (Journal of economy and entrepreneurship. Moscow. Russia. – 2022.– №7 (144). – Volume 16, Number 7. – 17821. – p.1201-1205)

Dissertasiyanın müdafiəsi “11” iyun 2024-cü il tarixdə saat 15:00-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutunda fəaliyyət göstərən FD 1.11 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 6

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “10” may 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 08.05.2024

Kağızın formatı: 60x84 ¹/₁₆.

Həcmi 1 ç.v. (40553 işarə)

Tiraj 100.

*“AA – Poliqraf” istehsalat-kom`mersiya birliyində
hazır diopozitivlərdən istifadə olunmaqla çap edilmişdir.*

Əlaqə üçün: capevi@internet.ru Tel.: +994552012809